

ԶԱՓԱՀԱՍՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԾԵՍԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՎ ԻՏԱԼԱԿԱՆ ՄԻ ՀԵՔԻԱԹԱԽՄԲՈՒՄ*

ԹԱՄԱՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ ՀափաՀասության խորհրդածես, Հայկական և իտալական հեքիաթախումբ, Հանս-Յորգ Ուլթեր, արխայիկ մտածողություն, նարինջ, Հավկիթ (ձու), հեքիաթ, խորհրդանշան, սյուժե, առասպել:

Ամփոփում

Գերմանացի բանագետ Հանս-Յորգ Ուլթերի «Ժողովրդական հեքիաթների տիպերի» միջազգային նշագանկի (կատալոգ) 408 թվահամարին Համապատասխանող Հայկական «Երեք Հավկիթ» և իտալական «Երեք Նարինջ» հեքիաթախումբի համեմատական քննությունը ցույց է տալիս, որ տարիքային մի խմբից անցումը մյուսին, տարբեր ժողովուրդների բանահյուսության մեջ ունեցել է զանազան դրսևորումներ ու խորհրդանշանային ծածկագրեր, բայց բոլորն էլ ամենակարևորը համարել են նախամուսնական հափաՀասության կարգն անցնելու ծեսի հաղթահարումը:

Ե՛վ Հայկական, և՛ իտալական հեքիաթախումբում Հավկիթներից ու Նարինջներից ելած առաջին երկու աղջիկները մահանում են, միայն երրորդ աղջկան է Հաջողվում հաղթահարել ծեսը, կենդանի մնալ, ամուսնանալ և կարգավիճակ փոխել: Երկու դեպքում էլ աղջիկների համար պարփակման ամենաբնորոշ տեղը Հայկական հեքիաթներում Հավկիթն (ձուն) է, միջազգային, մասնավորապես՝ իտալական տարբերակներում՝ Նարինջը, ինչը պայմանավորված է հեքիաթը ստեղծող ժողովրդի պատմաաշխարհագրական միջավայրով, ծխաառասպելաբանական մտածողությամբ, հավատալիքներով, կրոնական ավանդույթներով և այլ գործոններով: Այս առումով կարևորվում են բուսականդանական Հավկիթ-Նարինջ ծածկագրերը, որոնք սննդային-կիրառական և դարմանող նշանակությունից զատ ընկալվում են որպես փակ տարածք՝ վերածվելով նախամուսնական փորձությունների հաղթահարման ծեսի խորհրդանշանների:

Նախաբան

Հեքիաթների միջազգային նշագանկը կազմել են ֆիննական դպրոցի պատմաաշխարհագրական մեթոդի ամենահայտնի ներկայացուցիչները՝ ամերիկացի բանագետներ Անտի Աարնեն, Սթիվ Թոմփսոնը և գերմանացի բանագետ Հանս-

* Ներկայացվել է 10. II. 2025 թ., գրախոսվել է 13. II. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 11. VII. 2025 թ.:

© Հեղինակ/ներ, 2025: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

Յորգ Ութերը: Ա. Աարնեն 1910 թ. հրատարակել է «Հեքիաթների տիպերի նշագանկը» (“Verzeichnis der Märchentypen”) աշխատությունը, որով աշխարհում առաջին անգամ ի մի են բերվել հեքիաթների միջազգային սյուժեները, տիպերը և մոտիվները: Սրանց օրինակով տարբեր երկրների բանագետներ սկսել են կազմել իրենց ժողովրդական հեքիաթների նշագանկերը:

Ս. Թոմփսոնը 1928 թ. Ա. Աարնեի վերոնշյալ «Հեքիաթների տիպերի նշագանկը» անգլերեն է թարգմանել, համալրել նոր նյութերով և հրատարակել իրենց երկուսի անունով Աարնե-Թոմփսոնի նշագանկ:

Ս. Թոմփսոնը հայկական հեքիաթներին անդրադարձել է հպանցիկ՝ բավարար չափով նյութ չունենալու պատճառով: Հեքիաթների դասակարգման մեջ նա հիշատակում է Հակոբ Խաչատրյանցի հեքիաթների ժողովածուի անգլերեն տարբերակը՝ Նիկոլայ Օպովի թարգմանությամբ և ամերիկահայ բանասեր Մարտիրոս Անանիկյանի «Հայ դիցաբանություն» աշխատությունը: Հետագայում 1966 թ., ամերիկահայ բանագետ Սյուզան Հուգսոյան-Վիլյան «100 հայկական հեքիաթներ» ժողովածուում հայկական հեքիաթները ենթարկել է մոտիվային դասակարգման ըստ Աարնե-Թոմփսոնի նշագանկի:

2004 թ. հրատարակվել է Հանս-Յորգ Ութերի «Միջազգային հեքիաթների տեսակները» եռամաս նոր նշագանկը¹, որի հիմքում ընկած է Աարնե-Թոմփսոնի բանագիտական նշագանկը՝ համալրված նոր նյութերով, բացթողումների լրացումներով և ծավալուն ծանոթագրություններով: Ութերը հավատարիմ է մնացել աշխարհի ժողովուրդների հեքիաթների տիպերի դասակարգման նախորդ հեղինակների ստեղծած կիրառական սկզբունքներին, ինչի շնորհիվ էլ իր աշխատանքն ընդունված է անվանել Աարնե-Թոմփսոն-Ութերի (Aarne/Thompson / Uther) նշագանկ (ATU): Դրա առաջին մասը նվիրված է կենդանապատում, հրաշապատում, կրոնական և իրապատում հեքիաթներին, երկրորդ մասը՝ երգիծական հեքիաթներին ու գրույցներին, երրորդ մասը հավելվածն է: Նշագանկը վերահրատարակվել է 2011 թ., Հելսինկիում:

Հայկական և իտալական «Երեք հավիթ» / «Երեք նարինջ» հեքիաթախմբի բուսական-դանական ծածկագիրը

Հայաստանի պատմագագրական տարբեր շրջաններից՝ Այրարատ, Գուգարք, Շիրակ, Արցախ, Բասեն, Մուշ, Մոկս, ինչպես նաև Իտալիայի տարբեր քաղաքներից ու բնակավայրերից՝ Ջենովա, Պալերմո, Նեապոլ, Սիցիլիա, գրաված հեքիաթների մի խումբ՝ «Երեք նարինջ» ընդհանուր խորագրով, համապատասխանում է Հանս-Յորգ Ութերի հեքիաթների միջազգային նշագանկի 408 թվահամարին: Մեզ հետաքրքրող հայկական հեքիաթներում խաղարկվում է հավիթի, իսկ իտալական հեքիաթներում՝ նարինջը: Ըստ այդմ էլ, նույն 408 թվահամարին պատկանող հայկական հեքիաթները ստացել են «Երեք հավիթ» անունը:

Բովանդակային և դիպաշարային տեսանկյունից այս հեքիաթախումբը դրսևորում է ընդհանրություններ ու առանձնահատկություններ՝ պայմանավորված հեքիաթը ստեղծող ժողովրդի արխայիկ մտածողությամբ և ծխաառասպելաբանական պատկերացումներով, որոնք ծածկագիր նշաններ են:

¹ Uther. 2011, I; Uther. 2011, II; Uther. 2011, III.

Նշանի խորհրդաբանությունն արտահայտվում է հաղորդակցման կամ ճանաչման գործընթացում: Խորհրդանշանը որևէ առարկայի, կենդանու կամ երևույթի, որոշակի գաղափարների, հասկացությունների պատկերն է կամ պայմանական նշանը, որի միջոցով մատնանշվում է տվյալ առարկայի կամ երևույթի հատկանիշը²: Խորհրդանշանը հնարավոր է դարձնում գաղտնագերծել դարերի հղումությունը բազմաթիվ սերունդների կենսամոտիվ ամրագրված հասկացությունները:

Հայկական ժողովրդական հեքիաթներում հիշատակվում են տարբեր տեսակի մրգեր, պտուղներ, բանջարեղեն և օրգանական այլ բարիքներ, որոնք աղերսվում են բուսականդանական աշխարհի առասպելներին: Այդ բարիքները խնձորը, նուռը, ձմերուկը, սեխը, դդումը, խաղողը, վարունգը, բերքարը, հատիկազգիները (բոլորն իրենց մեջ սերմեր կամ հատիկներ են կրում) և հավիկիթը (որն ինքնին բեղմնավորում է նշանակում), թե՛ հայկական հրաշապատում հեքիաթներում և թե՛ հայ ժողովրդական տարբեր տոների ժամանակ զոհաբերվում են՝ փոխակերպվելով որոշակի տեղեկատվություն հաղորդող՝ խոսքային և ոչ խոսքային նշանի: Նույնը տեսնում ենք իտալական «Երեք նարինջ» հեքիաթախմբում, որտեղ նարինջը նույնպես սերմեր է կրում իր միջուկի մեջ: Իսկ առասպելաբանական մտածողության մեջ սերմեր կրող յուրաքանչյուր բուսականդանական բարիք պտղաբերություն է խորհրդանշում մահ և վերածնունդ: Օրինակ՝ հայկական հեքիաթներում աղջիկը հղիանում է պատահաբար կուլ տված նուռն հատիկից, ոսպից, ցորենից, ինչպես նաև մարջանից³ կամ ուլունքից⁴ (մարգարիտ), որոնք երկուսն էլ բնականական բաղադրություն ունեն և հատիկազգիներ են հիշեցնում: Ավստրացի հոգեվերլուծաբան Կարլ Գուստավ Յունգի արքեետիպային տեսության մեջ վերոնշյալ ուլունքներն ու ձուռն համադրվում են, դառնում նշան⁵:

Նշանը նյութական է, որի նշանակությունը դրանով ներկայացված առարկան է⁶, այսինքն՝ խնդրո առարկա բուսականդանական ծածկագրեր ընկալվող բարիքները: Աստիճանաբար նշանը վերածվում է խորհրդանշանի, որն իր մեջ ներառում է մարդկության սոցիալ-մշակութային ավանդություն ամրագրված կոլեկտիվ հիշողությունն ու կուտակված փորձը⁷:

Այդ ծածկագիր-խորհրդանշանները թեև հայկական հեքիաթներում բազմազան են, սակայն մեզ հետաքրքրող հեքիաթախմբում գերիշխում է հավիկիթը, որոշ տարբերակներում՝ նաև նուռը, ձմերուկը և վարունգը: Իսկ իտալական հեքիաթներում գրեթե միշտ գերիշխում է նարինջը, հազվադեպ՝ նուռը⁸:

Տարբեր ժողովուրդների ավանդություններում տարիքային մի խմբից մյուսն անցնելու արբունքի նվիրագործման ծեսը, առավել ևս ամուսնությունը, ուղեկցվել է եռամսան չափահասության խորհրդածեսով, լատիներեն “initiation”

² Saussure. 1916, 271–272.

³ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ (այսուհետ՝ ՀԺՀ). 1959, 228–235:

⁴ ՀԺՀ. 1968, 103:

⁵ Ю н г. 2005, 87–88.

⁶ П и р с. 2000, 212–213.

⁷ Ю н г. 1991, 25–25.

⁸ Итальянские сказки. 1959, 129–130.

նվիրագործում բառից [բնականաբան օտարում, փորձություն ենթարկում (մահ), ծխական լվացում (վերածնունդ)]⁹:

Հեքիաթներում հարսնացու աղջիկները պարփակված են հավկիթների և նարինջների մեջ: Հավկիթ / նարինջ զուգադրությունը՝ գաղտնագիտական (օկուլտային) այլաբանություն է, փակ տարածք, որտեղ իրականացվում է արբունքի հասած աղջիկների նախամուսնական նվիրագործման ծեսը: Ի դեպ, նախամուսնական այդպիսի ծես են անցնում նաև հրաշապատում հեքիաթների տղաները, որոնք պարփակվում են կարասի, թռչունի կաղապարի կամ անդուռ, անպատուհան չինություն մեջ¹⁰:

Հեքիաթախմբի ստեղծման բանահյուսական հենքը

Միջազգային նշանակի վերոնշյալ 408 թվահամարին համապատասխանող հայկական հեքիաթներում խաղարկվում է Ջատիկին զոհաբերվող հավկիթը, որը համադրվում է իտալական նույն հեքիաթախմբի դիպաշարերում լայնորեն տարածված նարնջի հետ:

Ինը տպագիր տարբերակ ունեցող հայկական հեքիաթախմբը [«Ենգիչարու հեքիաթ»¹¹ (Այրարատ), «Ղուլ-գաղա և Նուռի-Գյոզայի»¹² (Շիրակ), «Ծուլին ծառը»¹³ (Արցախ), «Շարի մարգրիտ»¹⁴ (Տուրուբերան-Հարք), «Իրեք հավկիթ»¹⁵ (Տուրուբերան-Մուշ), «Սամել թագավորի տղաներ»¹⁶ (Տուրուբերան-Մուշ), «Հավկիթին մեջեն ելած աղջիկը»¹⁷ (Կարին), «Արևելոց թագավորի տղեն»¹⁸ (Թիֆլիս), «Ոսկի ծամ»¹⁹ (Թիֆլիս)] հենց այդպես էլ կոչվում է «Երեք հավկիթ» կամ «Երեք նարինջ», որի համառոտ դիպաշարը հետևյալն է. չափահասություն նվիրագործման ծես անցնող արքայազնը հղուկ կամ քարով խաղալիս պատահաբար ջարդում է պառավի կուժը / գավաթը: Իտալական հեքիաթներում²⁰ հղին փոխարինում է փայտե մեծ գնդակը, որով արքայազնն ուզում է հարվածել կեզլի²¹ խաղափայտին, բայց չեղվելով կոտրում է պառավի փարչը: Իտալական հեքիաթներում պառավն անիծում է, որ տղան չափահաս դառնալուն պես որոնի երեք նարինջները: Հայկական հեքիաթներում պառավն անիծում է, որ տղան փերու (տարբերակներում՝ Նուռի-Գյոզայի, Ենգիչարու,

⁹ Левинтон. 1987, 343–344.

¹⁰ ՀժՀ. 1963, 404–407:

¹¹ ՀժՀ. 1962, 310–315:

¹² ՀժՀ. 1963, 149–152:

¹³ ՀժՀ. 1966, 157–162:

¹⁴ ՀժՀ. 1980, 323–331:

¹⁵ ՀժՀ. 1985, 178–182:

¹⁶ ՀժՀ. 1985, 183–187:

¹⁷ «Իւրական» (Կ. Պօլիս), 1899, № 15, 231–232:

¹⁸ Փշրանքներ ժողովրդական բանահյուսությունից. 1892, 85–90:

¹⁹ Փշրանքներ ժողովրդական բանահյուսությունից. 1892, 101–113:

²⁰ Իտալական ժողովրդական հեքիաթներ. 1971, 123–124:

²¹ Կեզլի (գերմ.՝ Kegel՝ խաղափայտ, խաղ): Փոքր քանակի փայտե գնդիկներով խաղում են մեծ քանակությամբ փայտե կամ պլաստմասե ֆիգուրների (կեզլիների) վրա, որոնց որոշակի կարգով դասավորում են ու հարվածում:

Գյուլիզարի, Ձվի ծառի, Ոսկի ծամի) սիրուց այրվի: Տղան երեք հավկիթ (տարբերակներում՝ նուռ²², ձմերուկ²³, վարունգ²⁴) է գտնում, ջարդում, որից փերիններ են դուրս գալիս, երկուսը մեռնում են ծարավից, երրորդն ապրում է, դառնում նրա հարսնացուն:

Չար ու տգեղ աղջիկը (իտալական հեքիաթում կույր ու կաղ սպասուհին)²⁵ ծառի ճյուղերի մեջ պարփակված փերուն ջուրն է նետում ինքը գրավելով նրա տեղը: Փերին, կերպարանափոխվելով զանազան իրերի ու առարկաների (մանուշակ, ծառ, ուհան, ծիծեռ, թուխպ, շամփուր, խնձոր), օգնում է մի պառավի և արժանանում նրա աջակցության: Թագավորի տղան իմանում է ճշմարտությունը, պատժում չար ու խաբեբա աղջկան և ետ բերում փերուն:

Իսկ «Ենգիշարու»²⁶ հեքիաթում՝ «պառավը տղային «ուշունց» տվեց, ասելով. «Ենգիշարու դարդով մեռնես: Էրեխեն չհասկացավ, թե էն կնիկը դրանով ի՞նչ էր ուզում ասի: Քանի գնում, էս թաքավորի էրեխեն հալից ընկնում էր: Թաքավորը էլ աշխարհում հեքիմ չմնաց բերեց, համա ոչ ով չկարաց նրա տղին լավացնի:

Հետո էկավ մի պառավ ու ասեց. — Ես կարամ լավացնի:

Էս պառավը էն կնիկն էր, որ մի վախտ քուչով անց էր կենում, ու թաքավորի տղեն հոլով նրա կուժը կոտրեց»²⁷:

Պառավը թագավորի տղային պատվիրում է քաղաքից դուրս որոնել, գտնել այն ծառը, որի վրա երեք հավկիթ կա, մեկ-մեկ կոտրել դրանք և դրանցից դուրս եկող փերիններին հաց ու ջուր տալ, հակառակ դեպքում՝ նույն պահին կկորցնի նրանց²⁸:

Տղան կատարում է պառավի ասածները, բայց հավկիթի միջից դուրս եկած գեղեցկուհիները քաղցից ու ծարավից անմիջապես մեռնում են, իսկ երրորդին թեև հասցնում է հաց ու ջուր տալ և ապրեցնել, բայց նրան էլ փորձությունների են ենթարկում չար ու տգեղ աղջիկը կամ նրա ջաղու (կախարդ) մայրը:

Այս նույն դիպաչարը տեսնում ենք հայկական «Ծուլին ծառը» իտալական «Ճերմակ, ինչպես կաթը, կարմիր, ինչպես արյունը»²⁹ և այլ հեքիաթներում:

Իտալական «Երեք նարինջ» հեքիաթում, երբ թագավորի տղան կեզլի խաղալու ժամանակ պատահաբար ջարդում է ճերմակ մագերով կուզիկ պառավի փարչերը, պառավն իր ծուռտիկ մատով սպառնում է և բարակ ճղճղան ձայնով ասում. «— Լսիր ինձ, թագավորի տղա, դու որ կոտրեցիր իմ փարչերը, ես քեզ անիծում եմ: Հենց որ լրանա երեք անգամ յոթ տարիդ, քեզ թող պատի թախիծը ու դու թախծից տանջվես այնքան ժամանակ, մինչև որ գտնես այն ծառը, որի վրա երեք նարինջ կա: Իսկ հենց որ գտնես այդ ծառը և նարինջները պոկես, խմել ուզենաս, դրանից հետո կտեսնենք, թե ինչ կլինի: Պառավը չարակամ ծիծաղեց ու քարշ գալով հեռացավ»³⁰:

²² ՀժՀ. 1963, 149–152:

²³ ՀժՀ. 1999, 507–512:

²⁴ ՀժՀ. 1984, 101–105:

²⁵ Три апельсина. 1960, 136–137.

²⁶ Ենգիշարին փերինների գլխավորն է:

²⁷ ՀժՀ. 1962, 310:

²⁸ ՀժՀ. 1962, 310:

²⁹ Итальянские сказки. 1959, 129–134.

³⁰ Три апельсина. 1960, 129.

Պառավի սահմանած ժամկետը լրանալուն պես թախիծը «կրծում է» արքայորդու սիրտը. «— Ախ, ես որտեղի՞ց գտնեմ երեք նարինջը, — կրկնում էր նա»³¹: Ոչինչ չի փարատում արքայորդու վիշտը, թեև ծնողները նրա առջև սարի չափ ոսկեգույն նարինջներ են «կիտում»: Տղան թամբում է ձին ու սլանում երեք նարինջները որոնելու: Ճանապարհին արքայորդուն օգնում են հավիթի, շագանակի, ընկույզի կճեպների մեջ թաքնված փերիները, որոնք քիչ էր մնում, որ տրորվեին նրա ձիու սմբակների տակ: Արքայորդին իր ոսկյա զարդերը նվիրում է նրանց: Նա մատից հանում է թանկարժեք քարով մատանին ու հագցնում փերու մեջքին՝ որպես գոտի: Նրանք ուրախանում են և տղային ուղղորդում են, թե որտեղից գտնի ալմաստե բանալին և ինչպես բացի ոսկե դռնակը, որի հետևում նարնջի ծառի վրա փայլում են երեք նարինջները. «Բայց ինչպիսի նարինջներ էին: Մեծ-մեծ, հոտավետ, ոսկե կեղևով: Կարծես Իտալիայի շոալլ արևը միայն նրանց էր բաժին ընկել: Թագավորի տղան դրանք քաղեց, դրեց թիկնոցի տակ և վերադարձավ»³²: Անապատով անցնելիս տղան սաստիկ ծարավում է, և հետաքրքրությունը նրան տանջում է. «Տեսնես ի՞նչ է թաքնված ոսկե կեղևի տակ»³³: Արքայորդու կիսած երկու նարինջներից գեղեցկուհիներ են դուրս գալիս և «ջուր, ջուր» աղաղակելով մեռնում: Դիմանալով տանջալից տապին՝ տղան երրորդ նարինջը կիսում է հարազատ թագավորության սահմանի մոտով անցնող գետի մոտ, որպեսզի գեղեցկուհին հագնեա ջրից. «Արքայորդին չէր կարողանում հիացական հայացքը հեռացնել աղջկանից: Նրա դեմքն ավելի նուրբ էր, քան նարնջենու ծաղիկը, աչքերը կանաչ էին, ինչպես պտղի կոկոնը, վարսերը ոսկե, ինչպես հասած նարնջի կեղևը»³⁴:

Աշխարհի շատ երկրների արևադարձային ու մերձարևադարձային շրջաններում մշակվող նարնջենու պտուղներն ունեն սննդարար, բուժիչ նշանակություն, իսկ ծաղիկը կապվում է հարսնացուի բախտի հետ և կիրառվում հարսնացուների ծաղկեփնջերի ու գլխի ծաղկեպսակների զարդարման մեջ: Պատահական չէ, որ այդտեղի հեքիաթներում, նախամուսնական փորձությունների հաղթահարման ծես անցնող հարսնացուները պարփակված են նարնջի մեջ: Այս առումով մշտադալար նարնջենին համադրվում է տիեզերական ծառի հետ:

Հայկական հրաշապատում հեքիաթներում հավիթի մեջ պարփակված աղջիկները չափահասություն խորհրդածեսի փորձություններով են անցնում: «Ծովին ծառը» հեքիաթում պառավն անիծում է տղային, ասելով «ձվի ծառի տիրանաս»:

Հայկական առասպելաբանական պատկերացումներով հավիթը նույնպես կապվում է կենաց ծառի հետ: Հայկական հեքիաթներում «ձվի ծառը» նկարագրվում է հետևյալ կերպ. «էդ տղան էթումա, հասնում սարի գլուխը: Հենց էնա լիավելիս էր, տղան բիրդան մըտիկ ա անում, տենում սարի վիրա մի կանանչ,

³¹ Три апельсина. 1960, 129.

³² Իտալական ժողովրդական հեքիաթներ. 1971, 127:

³³ Իտալական ժողովրդական հեքիաթներ. 1971, 127:

³⁴ Три апельсина. 1960, 135.

փարթամ ծառ, ճղները՝ ըշխարքիս չորս դիհավը փռած, վիրեն էլ ձվերը շողշողում են: Թաք ա կենում, մին քարավ խըփում ձվին: Մին էլ տեհում ա մին հուրի փարի ա հեղնում ձվի մեջից ու ջուր, ջուր կանչելով մեռնում ա»³⁵:

2000 թ. դաշտային բանահյուսական աշխատանքների ընթացքում Սյունիքում գրառել ենք հեքիաթներ, որոնք արտահայտում են Տիեզերքի եռամաս կառուցվածքի ուղղաձիգ պատկերացումը: Նկարագրվում է ծառը, ծառի կատարին թռչունն ու հավկիթները, արմատի մոտ՝ վիշապ-օձերը, որոնք հսկում են ծառին³⁶: Դրանցից դարձյալ գեղեցկուհիներ են դուրս գալիս. «Էդ ծառեն պրտկեն իրեք ծու կա, մեջին դաշանգ ըխճրկերք, տակեն էլ՝ ծառը պահող վիշապ-օձեր»³⁷:

Հեքիաթախմբի ստեղծման ազգագրական հենքը

«Հավկիթին մեջեն ելած աղջիկը» հեքիաթում նախամոտենական փորձությունների միջով անցնող տղան կարողանում է փրկել միայն երրորդ աղջկան և նրան է նվիրում իր մատանին: Չար ու տգեղ աղջկա մայրը փերուն նետում է ջուրը և նրա փոխարեն իր աղջկան է նստեցնում ծառի ճյուղին ու ներկայացնում որպես արքայորդու հարսնացու: Ջուրը, որտեղ նետված էր փերին, անմիջապես ծածկվում է անուշաբույր ծաղիկներով: Տղան փորձում է մխիթարվել այդ ծաղիկներից հավաքած ծաղկեփնջերով, և, երբ հիվանդանում է, նրան կազդուրում է միայն հավկիթից ելած աղջկա եփած կաթնապուրը, որի մեջ էլ տղան գտնում է աղջկան նվիրած իր մատանին: Ավելորդ չէ հիշել, որ Համբարձման տոնի գլխավոր ծեսը «Վիճակի» կամ «Կաթնապուրի» ծեսն է:

Կարծում ենք, որ վերոհիշյալ հեքիաթներում առկա են ջրերի ակունքներում, աղբյուրների մոտ կատարվող Վարդավառյան զոհաբերությունների՝ մատաղի հետքերը, քանի որ հավկիթներից ելած աղջիկները մահանում են՝ ջուր կանչելով և այդ աղբյուրներին չհասնելով: Հետաքրքիր է նկատել, որ մեծ ընդհանրություն կա թե՛ հեքիաթներում և թե՛ Վարդավառի «Խնդում տօք» ծեսի պատալների անեծքների միջև: Իրականում դրանք անեծքներ չեն, այլ միջոց, որպեսզի սիրող սրտերը, փորձություններ հաղթահարելով, գտնեն իրար:

Ինչպես Վարդավառին, այնպես էլ Համբարձման տոնին աղջիկները խմբով պտտվում և երգերն անգ ծաղիկներ էին փնջում: Բացօթյա հանդեսները դրավում էին ամիսներով տանը փակված աղջիկներին, քանի որ սոցիալական փորձի, գիտելիքների, վարքի նորմերի յուրացում էր տեղի ունենում, աղջկատեսի և կարգավիճակի փոփոխման հնարավորություն էր ստեղծվում:

Այս առումով ուշագրավ է իտալացի գրող, Բոլոնիայի համալսարանի նշանաբխություն պրոֆեսոր Ումբերտո Էլյոյի դիտարկումն այն մասին, որ ցանկացած մշակութային երևույթ կարելի է ուսումնասիրել հաղորդակցության միջոցով³⁸: Էլյոն լեզվի արտատվող ունակությունն է վերագրում թե՛ անհետացած և թե՛ գոյություն չունեցող երևույթների նկարագրությունը³⁹:

³⁵ Վ ա Ր դ ա ն յ ա ն. 1980, 10:

³⁶ Т о п о р о в. 2010, 217–218.

³⁷ Հ ա յ ր ա պ ե տ յ ա ն. 2000, 25:

³⁸ E c o. 1986, 145.

³⁹ E c o. 2005, 5.

Համբարձման տոնին վերոնշյալ «Վիճակի» կամ «Կաթնապուրի» ձեսով դու-
շակում էին մասնակից աղջիկների ճակատագիրը: Նրանց փարչի մեջ յոթ
տեսակ ծաղիկ և յոթ աղբյուրից ջուր էին հավաքում, գիշերը մեկական հավիկի
էին դնում տանիքին, որպեսզի հրեշտակները դրանց վրա իրենց բախտը գրեն:
Համբարձման տոնի կաթնապուրը մատաղ էր, որը բաժանվում էր առնվազն յոթ
տեղ և աստծուց սեր էին աղերսում: Ի վերջո, մեր քննած հեքիաթախմբում, ար-
քայազնը հենց հավիկից ելած աղջկա եփած կաթնապուրի միջոցով է կազ-
դուրվում և գտնում սրտով սիրածին, ինչին համախոս է նաև ժողովրդական
խաղիկը.

Ա՛յ տղա հուր ես մուր ես,
Ես ծարավ եմ, դու ջուր ես,
Մախմուրէ բանուած շոր ես,
Համբարձուայ գիշերն ո՞ւր ես⁴⁰:

Հավիկից ելնող և մեռնող աղջիկների զոհաբերությունը, ակնհայտորեն, հա-
մադրելի է հայկական ժողովրդական տարբեր տոներին կատարվող բերքի օրհ-
նության և նվիրաբերման ծեսերի հետ. օրինակ՝ Վարդավառին զոհաբերում էին
խնձոր ու հասկեր, Համբարձմանը՝ կաթնով, Աստվածածնի տոնին՝ խաղող, Ամա-
նորին, Տյառնընդառաջին և Ս. Սարգսին՝ հատիկներ (փոխինձ, աղանձ), որոնց
մասին տեղեկություններն իրենց արտացոլումն են գտել բուսականդանական
պաշտամունքի և մասնավորապես Նավասարդյան բերքահավաքի ծիսական
արարողություններում, որոնք հետագայում միաձուլվել են Վարդավառին և
Աստվածածնի տոնին:

«Խիար-Խաթուն»⁴¹ հեքիաթում տղան հայիվորի խորհրդով բոստանի մար-
գերի մեջ առավոտ շուտ եռանդագին որոնում ու գտնում է լույս տվող վարուն-
գը, որը չի կարելի ուտել, քանի որ նրա մեջ պարփակված Խիար-Խաթունը ծիս
կդառնա, կլծի: Տղան ճամփին ծարավում է, ուտում է սովորական վարունգ-
ները, իսկ Խիար-Խաթունի վարունգից սխալմամբ մի թեթև կծում, դնում է ծոցը:
Վարունգը ծիս է դառնում, թուփում տղայի ծոցում: Տղան անմիջապես
կոճկում է հագուստը, որ ծիսը չլծի. «Տղի հուշք կընցնի, կպատի գետին,
ճնճող կէլնի հուրնիկ-հրեղեն ախչիկ մա, տղի ծոցեն կէլնի»⁴²:

Հեքիաթում բուսական առաջնապատուը՝ նուբարը, համադրվում է ջահել
սրտերում բուն դրած թրթիռների հետ, ինչին համախոս է նաև ժողովրդական
խաղիկը.

Ղուշը կանչից բաղումը,
Կանաչ խիյար թաղումը,
Ես մին նուբար բար բիզի,
Յարիս ծոցին ծալումը⁴³:

⁴⁰ Ի ս ա հ ա կ ե ա ն. 1898, 167:

⁴¹ Հ ժ շ. 1984, 101–105:

⁴² Հ ժ շ. 1984, 102:

⁴³ Հ ա յ ր ա պ ե տ յ ա ն. 2006, 45:

Հայկական «Ղուլ-զաղա և Նուռի-Գյոզալի»⁴⁴ և իտալական «Ճերմակ, ինչպես կաթը, կարմիր, ինչպես արյունը»⁴⁵ հեքիաթներում փերինները դուրս են գալիս նուռից: Իսկ հայկական «Մարգարիտ շար»⁴⁶ հեքիաթում փերինները պարփակված են նաև ձմերուկի մեջ: Առաջին երկու ձմերուկներից ելած աղջիկները ծարավից մեռնում են: Թագավորի տղան շատ է տխրում և երրորդը կտրում է մի պաղ աղբյուրի հասնելուն պես. «Ձմերուկի միջից տյուս կթռնի աղջիկ մը, աղջիկ մի՛ ասե, խուրն-խրեղեն, լուսնիկից, արեգակից պայծառ մի խրիչտակ, «ճյոճ, ճյուր» կասի, ուր կթալի աղբրի ական մեջ. կվազվի, կսերսիվի, տյուս կէլնի աղբրի միջից»⁴⁷:

Այս դրվագում ակնհայտորեն առկա է նախամուսնական ծեսի ավարտական փուլը՝ ծիսական լվացում-վերածնունդ:

Նույնն աղբերակում է վարդավառին աղբյուրների մոտ գառ, ուլ, հորթ, աքլոր զոհաբերելու, մատաղի արյուն հեղելու ծեսի հետ⁴⁸:

Հայկական հեքիաթներից մեկում արքայազնը ձյան վրա սև հավ է զոհաբերում (մատաղ) գտնելու համար իր երազի աղջկան, որի գեղեցկությունը նկարագրում է հետևյալ կերպ. «Քյանձ էսա խավու արյուն կարմիր, քյանձ էսա ձյուն սիվտակ, ծամերն էլ քյանձ իմ խանչալի կոթն սև քյաթալի պես աղջիկ»⁴⁹:

Իտալական հեքիաթում կենդանու զոհաբերության դրվագը ուղղակիորեն բացակայում է, բայց արքայազնը հոր խորհրդով աղբյուրի մոտ կիսում է նուռը և դրա միջից ելած փերու մաշկը համեմատում է կաթի, իսկ այտերը՝ նուան կարմիր արյուն հիշեցնող հյուսիսի հետ. «Ճերմակ, ինչպես կաթը, կարմիր, ինչպես արյունը»⁵⁰:

Հայկական և իտալական հեքիաթի աղջկա այս անիրական գեղեցկության նկարագրությունը, ավանդույթի առանձնահատկություններով հանդերձ, համադրվում է Գրիմ եղբայրների «Ձյունանուշի» սկզբնամասի հետ, որտեղ անզավակ թագուհին պատուհանի առաջ նստած կար անելիս հանկարծ ասեղով ծակում է մատն ու ձյան վրա ընկած երեք կաթիլ արյունն այնքան գեղեցիկ է լինում, որ թագուհին ակամա մտածում է. «Ախ, երանի մի երեխա ունենայի՝ ձյան պես ճերմակ մաշկով, արյան պես կարմիր թշիկներով ու շրջանակի պես սև մազերով»⁵¹:

Հայկական հեքիաթներում առաջին երկու հավկիթները տղան ջարդում է ժամանակից շուտ, դեռ աղբյուրին չհասած: Կարծում ենք՝ հենց այդ պատճառով

⁴⁴ ՀԺՀ. 1963, 149–152:

⁴⁵ Итальянские сказки. 1959, 129–134.

⁴⁶ ՀԺՀ. 1999, 507–512:

⁴⁷ ՀԺՀ. 1999, 507–508: Հայոց մեջ հարսնացու աղջկան հաճախ համեմատում են անկտրել ձմերուկի հետ:

⁴⁸ Խ ա ո ա տ յ ա ն-Ա ո ա ք ե լ յ ա ն. 2005, 215:

⁴⁹ ՀԺՀ. 1999, 507:

⁵⁰ Итальянские сказки. 1959, 129–130.

⁵¹ Գրիմ եղբայրներ. 1981, 213–221: Կարծում ենք՝ հավի ու նուան զոհաբերված «արյունը» և թե՛ թագուհու վնասված մատից թափված արյունը նույնպես կարելի է դիտել իբրև նախամուսնական ծես անցնող աղջիկների անմեղության զոհաբերման և կարգավիճակի փոփոխման մասնակի դրսևորում:

էլ հավկիթներից դուրս եկած աղջիկները մահանում են, քանի որ (մինչև Վարդավառ խնձոր չուտելը և մինչև Խաղողորհնէք «խաղողի պաս» պահելը պայմանավորված է չհաս աղջիկների ամուսնութեան արգելքով և հասունացած առաջին բերքը ուխտավայրերում զոհաբերելու հնազույն սովորությամբ):

Հեքիաթներում անիծող պառավը համադրվում է Վարդավառի «Խնդում սօք» ծեսը հսկող պառավի հետ, որը «Խնդումը»⁵² գլխավերևում բռնած՝ հրապարակում պար է ածում և իբրև խնդության տոնի գլխավոր պահապան՝ ծիսական երգով սաստում է տղաներին, որ հանկարծ չվնասեն «Խնդումը», որ պեսզի չխախտվի ծիսական կարգուկանոնը.

Խնդում օնիմ վարդաւ լի,
Զըրդըփչեծ խնձուր լի.
Վախիմ թա քունըս տանի,
Խնդումըս եաղին տանի⁵³:

Երբ երիտասարդներից հնարամիտին հաջողվում է գավազանով խփել ու ցած գլորել «Խնդումը», բոլորն անմիջապես վրա են հանում և խլիչում «Խնդումի» վրայի վարունգները, մրգերն ու ծաղիկները, իսկ ճարահատյալ պառավը «Խնդումը» «կործանողին» անխնա անիծում է, որ «Բուլթերին եղունգ չմնա», «Երկու աչքով կուրանա», «Այնքան նվաղի, որ ասեղը իրեն նեցուկ դառնա», «Աստված ջանին քոր տա», «Գինդար»⁵⁴ սարի չափ վերքեր ունենա», «Դալար մեռնի» և այլն⁵⁵:

Ինչպես «Խնդում սօք» ծեսում պառավն անիծում է երիտասարդին իր «Խնդումը» ավերելու համար, այնպես էլ հայկական ժողովրդական հեքիաթներում պառավն անիծում է հեքիաթի ջահել հերոսին հղով կամ քարով իր կուժը կամ փարչը կտորելու համար: Երկու դեպքում էլ՝ պառավին պատկանող կամ պառավի հսկողության տակ գտնվող «Խնդումը» կամ կուժը (փարչը) պատուհասվում են, և կորստին հետևում են անեծքները՝ «Ենգիչարու դարդով մեռնես», «Նուռի-Գյոզալի սերը սիրտդ ընկնի, վառիս ու էրիս», «Ըստուծանա կրիւնթըրիմ, վրեր տու ծուլին ծառին տըրանաս», «Իրեք հավկիթի սեր մաշիս դու բալքիմ», «Գյուլիզար խանըմին հ'էշիլու էղնիս, յոթ տարի ուր ետևեն օլորտիս, նոր գտնաս», «Հավկիթի միջուկը գտնես», «Դե թագավորի աղջկա սերը քո սրտում մնա», «Ոսկի ծամի սերը քո սրտին լինի» և այլն:

Թե՛ ծեսում և թե՛ հեքիաթներում պառավներն անիծում են չինծու ոգևորությամբ, և խորհրդանշական մակարդակում «Խնդում սօք» ծեսի պառավի անեծքը համախոս է հեքիաթի պառավի անեծքի տրամաբանությունը, որը, ի

⁵² Մանր վարունգներով, խնձորներով ու վարդերով զարդարված մեկ մետրանոց խաչաձև փայտը՝ ծլած ցորենի ու գարու հետ կոչվում էր «Խնդում», իսկ ծեսը՝ «Խնդում սօք» (ժողովրդական ստուգաբանությամբ՝ «ուրախություն տալ») (տե՛ս Լ ա լ ա յ ե ա ն. 1905, 151):

⁵³ Լ ա լ ա յ ե ա ն. 1905, 151:

⁵⁴ Ագուլիսի մոտ գտնվող սար է (Լ ա լ ա յ ե ա ն. 1905, 151):

⁵⁵ Լ ա լ ա յ ե ա ն. 1905, 151:

վերջո, ծաղկած բարեխոսություն է, որպեսզի հերոսը հասնի իր մուրազին: Պակաս ուշագրավ է «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում արտատեր պառավի անեծքը՝ ուղղված Սասունցի Դավթին, ով ավերել էր պառավի մշակած կորեկի արտը.

Ասաց. – գրող քեզի տաներ, Թլլոր Դավթ.
Տու վոչ պարով քու մորեն ծնվեր.
Քու խոր հունի՞ աղղուշի տեղ,
Որ Պառավի կուրկի մեջ աղղուշ կենիս⁵⁶:

Իրականում ժողովրդական բանահյուսության, ազգագրության մեջ և, մասնավորապես, հրաշապատում հեքիաթներում հերոսների նախամուսնական փորձությունների հաղթահարումը հաճախ իրականացվում է պառավի միջոցով, քանի որ պառավն իբրև բանահյուսական արխայիկ կերպար՝ իր կենսափորձով և գործառնություններով համարվում է Մայր աստվածության արարողական դրսևորում⁵⁷:

«Խնդում» բառը, թերևս, խնդության իմաստ է պարունակում և պառավի սահմանած «արգելքներն ու անեծքները» ինքնին աղերսվում են ժողովրդական տոնակատարությունների շղթայում (Համբարձում, Վարդավառ, Խաղողօրհնեք) ծաղիկներ փնջելու, հասունացած հասկերի հավաքման, խաղողի ու խնձորի օրհնության և ճաշակման ծեսի, ինչպես նաև Վարդավառին վառվող երկնաքեր դեզի շուրջը սիրած յարին որոնելու, նրա «թագայ նուբար գիրկն ու ծոցը» վայելելու բաղձալի ցանկության հետ: Ծխական երգաչարում սրտով սիրածը համեմատվում է «բաղի թագա բարի» հետ.

Զաղցի դռներ բեբար էր,
Աղջիկ լաճուն նուբար էր⁵⁸:
Կամ՝
Բաղին մեջը դամիչ ա,
Ծոցըս լիգլը եմիչ ա,
Խաբար ըրեք իմ նանին,
Սրտավ սիրածն օրիչ ա⁵⁹:

Հայկական «Երեք հավիթ» և իտալական «Երեք նարինջ» խորագրով հեքիաթախումբն աղերսվում է հափահասության խորհրդածին՝ արտացոլելով վաղնջական հանրություններին բնորոշ արխայիկ ավանդույթները, հափահասության յարժեք կարգավիճակ ձեռք բերելու համար համայնքի յուրաքանչյուր անդամի առջև ծառացած փորձությունների հաղթահարումը:

Եզրակացություն

Հնագույն հասարակությունները միշտ էլ բաժանված են եղել խստորեն սահմանված իրավունքներ ու պարտականություններ ունեցող սեռատարիքային խմբերի՝ երեխաներ, պատանիներ, հափահասներ: Անցումը մի խմբից մյուսը

⁵⁶ Սասնա ծռեր. 1936, 261:

⁵⁷ Рабинович. 1987, 178–180.

⁵⁸ Ժողովրդական խաղիկներ. 1940, 272:

⁵⁹ Հ ա յ ր ա պ ե տ յ ա ն. 2006, 23:

տարբեր ժողովուրդների բանահյուսության մեջ ունեցել է զանազան դրսևորումներ ու խորհրդանշանային դրսևորումներ, բայց առանցքայինը համարվել է նախամուսնական չափահասության կարգն անցնելու ծեսը, որը ենթադրում էր բազում փորձությունների հաղթահարում և ամուսնական կարգավիճակի ամրապնդում:

Հայկական հեքիաթներում աղջիկները պարփակված են հավիթի, նուան, վարունգի, երբեմն ձմերուկի, դդումի և այլ մրգերի ու բանջարեղենների մեջ: Սակայն հեքիաթախմբի հարանաջուների համար մեկուսացման ամենաբնորոշ տեղը հայկական հեքիաթներում հավիթն է, իտալական տարբերակներում՝ նարինջը:

Հեքիաթների միջազգային նշացանկի 408 թվահամարի տակ գետեղված հեքիաթախմբում բուսականդանական ծածկագրի միջոցով բացահայտվում է հայկական և իտալական հեքիաթներում առկա չափահասության փորձությունների հաղթահարման ծեսի ներփակ, էզոթերիկ բնույթը, որտեղ հավիթն ու նարինջն ընկալվում են որպես նախամուսնական փորձությունների հաղթահարման ծեսի խորհրդանշաններ:

Թամար Հայրապետյան – բ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության տեքստաբանության բաժնի վարիչ, առաջատար գիտաշխատող, ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի մշակութաբանության ամբիոնի դասախոս: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայ ժողովրդական բանահյուսության վիպական ժանրերի, մասնավորապես՝ հայկական հրաշապատում հեքիաթների և միջազգային հեքիաթանյութի համեմատական տիպաբանություն, խորհրդանշանային համակարգի ուսումնասիրություն: Հեղինակ է 2 մենագրության, 5 ժողովածուի և ավելի քան 150 հոդվածի:

ORCID: 0009-0001-1023-8683. tamar.hayrapetyan@iae.am

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

«Բիւրակն». բանասիրական, լեզվաբանական և գրական հանդես (Կ. Պօլիս), 1899, էջ 231–232:

Գրիմ եղբայրներ. 1981, Հեքիաթներ, թարգմ.՝ Ա. Ղուկասյանի, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 701 էջ:

Ժողովրդական խաղիկներ. 1940, խմբագրեց պրոֆ. դ-ր Մ. Աբեղյան, մասնակի աշխատակցությամբ՝ Կոմիտասի, Երևան, «Հայպետհրատ», 582 էջ:

Իսահակեան Մ. 1898, Շիրակի ժողովրդական երգեր. – «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, Դ գիրք, տպարան Մ. Ռօտինեանցի և Կ. Մարտիրոսեանցի, էջ 161–176:

Իտալական ժողովրդական հեքիաթներ. 1971, Երեք նարինջ, ռուսերենից թարգմանեց Ռ. Վ. Ռուբինյանը, Երևան, «Հայաստան», 215 էջ:

Լալայեան Ե. 1905, Գողթն. – «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, գիրք XII, Արագատիպ տպարան Կ. Մարտիրոսեանցի, էջ 151–152 էջ:

Խառատյան-Առաքելյան Հ. 2005, Հայ ժողովրդական տոները, Երևան, «Ձանգակ-97», 360 էջ:

Հայ ժողովրդական հեքիաթներ. 1959, հ. I, Այրարատ, պատրաստեց և առաջաբանը գրեց Ա. Մ. Նազինյանը, Երևան, ՀՍՍՌ ՊԱ հրատ., 670 էջ:

Հայ ժողովրդական հեքիաթներ. 1962, հ. III, Այրարատ, պատրաստեց և նախաբանը գրեց Ա. Մ. Նազինյանը, Երևան, ՀՍՍՌ ՊԱ հրատ., 671 էջ:

Հայ ժողովրդական հեքիաթներ. 1963, հ. IV, Շիրակ, պատրաստեց և նախաբանը գրեց Մ. Ս. Մկրտչյանը, Երևան, ՀՍՍՌ ՊԱ հրատ., 551 էջ:

Հայ ժողովրդական հեքիաթներ. 1966, հ. V, Արցախ, բնագիրը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Մ. Նազինյանի և Մ. Ս. Գրիգորյան-Սպանդարյանի, նախաբանը գրեց Ա. Մ. Նազինյանը, Երևան, ՀՍՍՀ ՊԱ հրատ., 759 էջ:

Հայ ժողովրդական հեքիաթներ. 1968, հ. IX, Բագրևանդ, Ալաշկերտ, Մանգլերտ, Բաղեշ, պատրաստեց և առաջաբանը գրեց Մ. Ս. Մկրտչյանը, Երևան, ՀՍՍՀ ՊԱ հրատ., 649 էջ:

Հայ ժողովրդական հեքիաթներ. 1980, հ. XI, Տուրուբերան-Հարք, տպագրության պատրաստեց և ծանոթագրեց Մ. Ս. Մկրտչյանը, Երևան, ՀՍՍՀ ՊԱ հրատ., էջ 547 էջ:

Հայ ժողովրդական հեքիաթներ. 1984, հ. XII, Տուրուբերան-Մուշ, կազմեց և տպագրության պատրաստեց Վ. Գ. Սվազյանը, Երևան, ՀՍՍՀ ՊԱ հրատ., 651 էջ:

Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, 1985, հ. XIII, Տուրուբերան-Մուշ-Տարոն, տպագրության պատրաստեց և ծանոթագրեց Ա. Ս. Ղազիյանը, Երևան, ՀՍՍՀ ՊԱ հրատ., 616 էջ:

Հայ ժողովրդական հեքիաթներ. 1999, հ. XIV, Վան-Վասպուրական, կազմեց և տպագրության պատրաստեց Ա. Ս. Ղազիյանը, Երևան, ՀՀ ՊԱՀ հրատ., 590 էջ:

Հայրապետյան Թ. 2000, Ղաշտային բանահյուսական նյութեր, Գորիս, տետր № 1, թերթ 25 (պատմել է Մարտուն Գալստյանը), հեղինակի արխիվ:

Հայրապետյան Թ. 2006, Ղաշտային բանահյուսական նյութեր, Արցախ, տետր № 2, թերթ 45 (պատմել է Էմիրա Ղաբադյանը), հեղինակի արխիվ:

Սասնա ծռեր. 1936, հ. Ա, Ընդհանուր խմբագրությամբ պրոֆ. – դր. Մանուկ Աբեղյանի, Երևան, «Հայպետհրատ», 1128 էջ:

Վարդանյան Ս. 1980, Ղաշտային բանահյուսական նյութեր, էջմիածին, տետր № 3, թերթ 10 (պատմել է Մելքոն Սարգսյանը), Ս. Վարդանյանի արխիվ:

Փշրանքներ ժողովրդական բանահյուսությունից. 1892, ժողովեց Գ. սարկավագ Հովսեփեանց, Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարածի, 139 էջ:

Итальянские сказки. 1959, обработанные Итало Кальвино. Москва, Государственное изд. Художественной литературы, 207 с.

Левинтон Г. 1987, Инициация и мифы. – «Мифы народов мира», т. 1. Москва, «Советская Энциклопедия», с. 343–344.

Пирс Ч. 2000, Избранные философские произведения. Пер. с англ. / Перевод К. Голубович, К. Чухрукидзе, Т. Дмитриева. Москва, «Логос», 411 с.

Рабинович Е. 1987, Богиня мать. – «Мифы народов мира», т. 1. Москва, «Советская Энциклопедия», с. 178–180.

Топоров В. 2010, Мировое дерево, универсальные знаковые комплексы, т. 1, Зав. редакцией М. Тимофеева, редактор А. Григорян. Москва, изд. Рукописные памятники Древней Руси, 448 с.

Три апельсина. 1960, Итальянские народные сказки, перевод с итальянского Ю. Ильина и Э. Козаковой. Ленинград, Госиздательство детской литературы министерства просвещения РСФСР, 224 с.

Эко У. 2005, Заметки на полях «Имени розы». Эссе / пер. с итал. Е. Костюкович. Предисл. Автора. Послесловия Е. Костюкович, Ю. Лотмана. Санкт-Петербург, «Симпозиум», 96 с.

Юнг К. 1991, Архетип и символ. Москва, изд. «Ренессанс», 304 с.

Юнг К. 2005, Душа и миф, Шесть архетипов. Минск, Харвест, изд. «Аст», 400 с.

Eco U. 1986, "Semiotics and the Philosophy of Language". Bloomington: Indiana University Press, 242 p.

Saussure F. 1916, Cours de linguistique generale. Paris: Payot. Published by Charles Bally and Albert Sechehaye, 346 p.

Uther H.-J. 2011, The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography, Part I, Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales, with an Introduction, Helsinki, Academia Scientiarum Fennica, 619 p.

Uther H.-J. 2011, The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography, Part II, Tales of the Stupid Ogre, Anecdotes and Jokes, and Formula Tales, Helsinki, Academia Scientiarum Fennica, 536 p.

Uther H.-J. The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography, Part III, FF Communications. Helsinki, Academia Scientiarum Fennica, 2011, 285 p.

REFERENCES

«Byurakn». banasirakan, lezvabanakan ev grakan handes (K. Polis), 1899, ej 231–232 (In Armenian).

Eko U. 2005, Zametka na polyakh «Imeni rozi». Esse / per. S. ital. E. Kostyukovich. Predisl. Avtora. Poslesloviya E. Kostyukovich, Yu. Lotmana. – Sankt-Peterburg: «Simposium», 96 s. (In Russian).

Grim eghbayrner 1981, Heqiatner, targm.՝ A. Ghukasyani, Yervan, «Sovetakan grogh» hrat., 701 ej (In Armenian).

Isahakean M. 1898, Shiraki zhoghovrdakan erger. – Azgagrakan handes, Tiflis, D girq, tparan M. Rotineanci ev K. Martiroseanci, ej 161–176 (In Armenian).

Italakan joghovrdakan heqiatner. 1971, Ereq narinj, ruserenic targmanec R. V. Rubinyany, Yerevan, «Hayastan» hrat., 215 ej (In Armenian).

Lalaeen E. 1905, Goghtn. – Azgagrakan handes, Tiflis, girq XII, Aragatip tparan K. Martiroseanci, ej 151–152 (In Armenian).

Kharatyan-Arakelyan H. 2005, Hay zhoghovrdakan tonery, Yerevan, «Zangak-97», 360 ej (In Armenian).

Hay zhoghovrdakan heqiatner. 1959, h. I, Ayrarat, patrastec ev arajabany grec A. M. Nazinyany, Yerevan, HSSR GA hrat., 670 ej (In Armenian).

Hay zhoghovrdakan heqiatner. 1962, h. III, Ayrarat, patrastec ev nakhabany grec A. M. Nazinyany, Yerevan, HSSR GA hrat., 671 ej (In Armenian).

Hay zhoghovrdakan heqiatner. 1963, h. IV, Shirak, patrastec ev nakhabany grec M. S. Mkrtchyany, Yerevan, , HSSR GA hrat., 551 ej (In Armenian).

Hay zhoghovrdakan heqiatner. 1966, h. V, Arcakh, bnagiry ev tsanotagrutyunnery A. M. Nazinyani ev M. M. Grigoryan-Spandaryani, nakhabany grec A. M. Nazinyany, Yerevan, HSSH GA hrat., 759 ej (In Armenian).

Hay zhoghovrdakan heqiatner. 1968, h. IX, Bagrevand, Alashkert, Manazkert, Baghesh, patrastec ev arajabany grec M. S. Mkrtchyany, Yerevan, HSSH GA hrat., 649 ej (In Armenian).

Hay zhoghovrdakan heqiatner. 1980, h. XI, Turuberan-Harq, tpagrutyan patrastec ev tsanotagrec M. S. Mkrtchyany, Yerevan, HSSH GA hrat., 547 ej (In Armenian).

Hay zhoghovrdakan heqiatner. 1984, h. XII, Turuberan-Mush, kazmec ev tpagrutyan patrastec V. G. Svazlyany, Yerevan, HSSH GA hrat., 651 ej (In Armenian).

Hay zhoghovrdakan heqiatner. 1985, h. XIII, Turuberan-Mush-Taron, tpagrutyan patrastec ev tsanotagrec A. S. Ghaziyany, Yerevan, HSSH GA hrat., 616 ej (In Armenian).

Hay zhoghovrdakan heqiatner. 1999, h. XIV, Van-Vasputakan, kazmec ev tpagrutyan patrastec A. S. Ghaziyany, Yerevan, HH GAA hrat., 590 ej (In Armenian).

Hayrapetyan T. 2000, Dashtayin banahyusakan nyuter, Goris, tetr № 1, tert 25 (patmel e Martun Galstyany), herinaki arxiv (In Armenian).

Hayrapetyan T. 2006, Dashtayin banahyusakan nyuter, Arts'akh, tetr № 2, tert 45 (patmel e Elmira Dabaghyany), herinaki arxiv (In Armenian).

Sasna tsrer. 1936, h. A, Yndhanur khmbagrutyamb prof. – dr. Manuk Abeghyani, Yerevan, Haypethrat, 1128 ej (In Armenian).

Vardanyan S. 1980, Dashtayin banhyusakan nyuteri grarum, Edjmiatsin, tetr № 3, tert 10 (patmel e Melqon Sargsyany), S. Vardanyani arxiv (In Armenian).

Pshranqner zhoghovrdakan banahyusutyunic. 1892, zhoghovec G. Sarkavag Hovsepeanc, Tiflis, tp. M. Sharadzei, 139 ej (In Armenian).

Italyanskie skazki 1959, obrobotannie Italo Kalvino, Moskva, Gosudarstvennoe izd. Khudozhestvennoy literaturi, 207 s. (In Russian).

Levinton G. 1987, Iniciacia i mifi. – «Mifi narodov mira», t. 1, Moskva, «Sovetskaya Enciklopedia», s. 343–344 (In Russian)

Pirs Ch. 2000, Izbrannie filosofskie proisvedenia. Per. s angl./ Perevod K. Golubovich, K. Chukhruidze, T. Dmitreva. Moskva, «Logos», 411s. (In Russian)

Rabinovich E. 1987, Boginya mats. – «Mifi narodov mira», t. 1, Moskva, «Sovetskaya Enciklopedia», s.178–180 (In Russian)

Toporov V. 2010, Mirovoe derevo, universalnie znakovye kompleksi, t. 1, Zav. Redacney M. Timofeeva, redaktor A. Grigoryan, Moskva, isd. Rukopisnie pamyatniki Drevnoy Rusi. 448 s. (In Russian)

Tri apelysina 1960. Italyanskie narodnie skaski, perevod s italyanskogo Yu. Ilyina i E. Kozakovoy, Leningrad, Gosizdatelstvo detskoy literaturi ministerstva prosveshenia RSFSR, 224 s. (In Russian).

Yung K. 1991, Arkhetip i simbol, Moskva, izd. «Renessans», 304 s. (In Russian).

Yung K. 2005, Dusha i mif, Shests arkhetipov, Minsk, Kharvest, izd. «Ast», 400 s. (In Russian).

Zhoghovrdakan khaghikner. 1940, khmbagrets' prof. d-r M. Abeghyan, masnaki ashkhataks'ut'yamb, Komitasi, Yerevan, «Haypethrat», 582 ej (In Armenian).

ОТРАЖЕНИЕ ЦЕРЕМОНИИ ИНИЦИАЦИИ В ОДНОЙ ГРУППЕ
АРМЯНСКИХ И ИТАЛЬЯНСКИХ СКАЗОК

ТАМАР АЙРАПЕТЯН

Резюме

Ключевые слова: ритуал посвящения, группа армянских и итальянских сказок, Ганс-Йорг Утер, архаичное мышление, апельсин, яйцо, сказка, символ, сюжет, миф.

Сравнительное исследование армянской «Три яйца» и итальянской «Три апельсина» сказки соответствующее номеру 408 международной классификации «Типов народных сказок» немецкого фольклориста Ганса-Йорга Утера, показывает, что переход из одной возрастной группы в другую имел различные проявления и символические коды в фольклоре разных народов, но все они считали обряд перехода в предбрачную зрелость наиболее важным, поскольку не всем удавалось его преодолеть. В исследуемых сказках первые две девочки, вылупившиеся из яиц и апельсинов, погибают, только третьей девочке удается преодолеть ритуал, остаться в живых, выйти замуж и сменить статус.

Наиболее характерным местом изоляции для девочек в обеих группах сказок является яйцо в армянских сказках и апельсин в международных, особенно в итальянских вариантах, что обусловлено историко-географической средой, ритуально-мифологическим мышлением, верованиями, религиозными традициями и другими факторами народа, создавшего сказку. В этом плане важны растительно-животные яично-апельсиновые коды, которые, помимо своего пищевого, практического и лечебного значения, воспринимаются как замкнутое пространство, превращаясь в символы ритуала преодоления добрачных испытаний.

*Тамар Айрапетян – д. филол. н., ведущий научный сотрудник Института археологии и этнографии НАН РА, заведующая отделом текстологии фольклора, преподаватель кафедры культурологии факультета истории ЕГУ. Научные интересы: эпические жанры армянского фольклора, в частности, сравнительная типология и система символов армянских волшебных сказок и группы международных сказок, изучение символической системы. Автор 2 монографий, 5 сборников и более 150 статей.
ORCID: 0009-0001-1023-8683. tamar.hayrapetyan@iae.am*

REFLECTION OF THE INITIATION CEREMONY IN ONE GROUP OF ARMENIAN AND ITALIAN FAIRY TALES

TAMAR HAYRAPETYAN

S u m m a r y

Keywords: initiation ritual, group of Armenian and Italian fairy tales, Hans-Jörg Uther, archaic thinking, orange, egg, fairy tale, symbol, plot, myth.

A comparative analysis of the Armenian “Three eggs” and Italian “Three oranges” fairy tales corresponding to number 408 of the international classification of “Types of folk tales” by the German philologist Hans-Jörg Uther, shows that the transition from one age group to another had different manifestations and symbolic codes in the folklore of different peoples, but they all considered the rite of passage into premarital maturity to be the most important, since not everyone managed to overcome it.

In the studied fairy tales the first two girls hatched from eggs and oranges die, only the third girl manages to overcome the ritual, stay alive, get married and change the status.

The most typical place of isolation for the girls in both groups of fairy tales is an egg in Armenian fairy tales and an orange in international, especially in the Italian versions, which is determined by the historical and geographical environment, ritual and mythological thinking, beliefs, religious traditions and other factors of the people who created the fairy tale.

In this regard, the plant-animal egg-orange codes are important, which, in addition to their nutritional, practical and medicinal value, are perceived as a closed space, turning into symbols of the ritual of overcoming premarital trials.

Tamar Hayrapetyan – Doctor of Sciences in Philology, Leading Researcher at the Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA, Head at the Department of Folklore Textology, Lecturer at the Department of Culture Studies of the Faculty of History of YSU. Scientific interests: epic genres of Armenian folklore, in particular, comparative typology and system of symbols of Armenian fairy tales and a group of international fairy tales, study of symbolic system. Author of 2 monographs, 5 collections and over 150 articles.

ORCID: 0009-0001-1023-8683. tamar.hayrapetyan@iae.am